

ХТО ПІДГОТУВАВ ПЕРШУ ПУБЛІКАЦІЮ ЩОДЕННИКА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА?

Статтю присвячено історії публікації щоденника Тараса Шевченка в журналі «Основа» (1861–1862). Аналіз широкого кола друкованих і рукописних джерел свідчить, що щоденник підготував до друку не Лев Жемчужников, як прийнято вважати, а редактор журналу Василь Білозерський.

Ключові слова: «Основа», друк, щоденник, дослідник.

Про намір опублікувати в «Основі» Шевченків щоденник її редактор Василь Білозерський поінформував читачів невдовзі після смерті письменника. Він зазначив у некрологічній замітці: «В наших руках находится теперь драгоценное собрание неизданных его стихотворений, лично нам переданных поэтом при первой вести об осуществлении южнорусского сборника, и подлинный дневник Шевченка, с 1857 по 1858 г., сообщенный нам близким его другом. Радуемся вместе с нашими читателями, что не все сокрылось от нас в этой безвременной могиле»¹.

Відповідну публікацію було розпочато у травневому числі часопису за 1861 р., в якому його редакція вмістила і невіддану примітку про значення щоденника для вивчення життєпису і внутрішнього світу Шевченка, а завершено у серпневій книжці за 1862 р., де з'явилася друком ще одна – значно докладніша – примітка (за підписом «Ред.»), присвячена переважно розглядові відгуків аудиторії про щоденник. Леонід Стеценко висловив здивування стосовно того, що «печатанье произведения неизвестно из каких причин редакция журнала растянула на ...16 месяцев, подавая его небольшими отрывками в 15 книжках»². Довготривалість публікації щоденника, однак, нескладно пояснити, якщо поглянути на ситуацію з позиції редакції видання, яка, безсумнівно, мала на меті утримання і розширення аудиторії часопису³. Саме дозвано вміщувати різноманітні шевченківські матеріали (його поетичні твори, драма «Назар Стодоля», листи, щоденник, листи до письменника, біографічні статті, хроніка вшанування його пам'яті) додатково стимулювали читацький інтерес до «Основи»⁴.

Щоденник з'явився в українському часописі з численними пропусками і редакторськими переробками. Як зазначав Павло Зайцев, «друзі Шевченка [...] не тільки з причин цензурних, а й з мотивів літературної етики [...] не могли подати значної частини тексту “Журналу”: по-перше, це був занадто інтимний і занадто вже недавно писаний документ [...], щоб можна було тоді опублікувати його весь перед свіжою ще могилою автора, по-друге, мало не всі з тих осіб, що про них мова мовиться в Щоденнику, були ще живі, і багато з них могли б справедливо образитися, якби деякі місця цього документу, писаного поетом для себе і тому без жодної внутрішньої цензури, побачили б світ і їх скомпрометували»⁵.

Протягом майже століття про те, хто готував текст щоденника до публікації в часописі, не йшлося. Не обговорювалося і питання про авторство обох приміток⁶. Цитуючи чи реферуючи їх, дослідники обмежувалися загальними вказівками: видавці твердили, редакція вважала і т. п.⁷ Так тривало до 1955 р., коли Дмитро Косарик висловився інакше, занотувавши під датою «Березень [1861 р.]»: «Л. Жемчужников готує до друку в журналі “Основа” Шевченків щоденник»⁸.

© Дудко Віктор Іванович – кандидат філологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту літератури НАН України.

Наступного року Ієремія Айзеншток, процитувавши значний фрагмент заключної примітки до «основ'янської» публікації щоденника, зазначив: «Эти строки написаны искренним почитателем Шевченко, одним из наиболее близких к нему в последние месяцы жизни людей, – художником Львом Жемчужниковым. Он осуществил и самую публикацию, несмотря на сильнейшее противодействие националистически настроенных помещиков, группировавшихся вокруг “Основы”⁹. Орієнтований на ширшу читацьку аудиторію коментар не передбачав оприлюднення мотивації, що спонукала Айзенштока висловитися і про авторство примітки, і про Жемчужникова як першопублікатора щоденника. Не навіть дослідник, принаймні в публікаціях, відповідних аргументів і деінде – ні тоді, ні згодом.

Тезу про те, що Жемчужников підготував Шевченків щоденник до друку в «Основі», було згодом неодноразово повторено¹⁰ (хоча деякі дослідники усе ж так не вважали¹¹) і фактично канонізовано у «Шевченківському словнику». Член його редакційної колегії Айзеншток писав про «основ'янську» першопублікацію: «Л. Жемчужников, який готував “Щ[оденник]” до друку, в супровідній до публікації статті скаржився на те, що був змушений вилучати окремі місця, де різко виявлялися Шевченкові “обурення і зненависть, і жовчні присуди і кпини”¹². Відповідне положення включено і до статті Миколи Мацапури про Жемчужникова, в якій зазначено, що він «1861–62 готував до друку “Щоденник” поета, написав до нього супровідну статтю, яку надрукував в “Основі”¹³.

Автори численних пізніших публікацій не лише відтворювали канонізовану версію¹⁴, але й «поглиблювали» її. Так, у коментарях до спогадів Жемчужникова зазначено (без аргументації), що він не лише підготував «основ'янську» публікацію щоденника і супровідну статтю, а написав до неї і вступну примітку¹⁵. Відповідну тезу повторено у статті Валерії Смілянської про Жемчужникова в «Українській літературній енциклопедії»: «Підготував до друку Шевченків щоденник [...] із вступом і післямовою»¹⁶. У коментарях до публікації щоденника в новому академічному виданні, які написав Леонід Большаков (за участі Надії Вишневіської), стосовно першодруку в «Основі» зазначено: «[...] підготовка тексту Л.М. Жемчужникова»¹⁷; про авторство першої примітки нічого не сказано, заключну примітку трактовано, проте, як редакційну¹⁸. Наведені в коментарі широкі цитати з неї завершено таким висновком: «Разом із М.М. Лазаревським та Л.М. Жемчужниковим редакція «Основі» вперше привернула увагу до ваги та значення Шевченкового щоденника й здійснила першу його публікацію настільки сумлінно й дбайливо, наскільки це було тоді можливо»¹⁹.

Як зрозуміло з викладеного історіографічного матеріалу, твердження про те, що Жемчужников підготував для «Основі» першу публікацію щоденника, спорадично її вступною і заключною примітками, стало «загальним місцем». Хоча лише в небагатьох дослідженнях відповідну тезу відтворено у повному вигляді – існують розбіжності у визначенні міри участі Жемчужникова в оприлюдненні щоденника (підготував до друку, брав участь у підготуванні, опублікував), імпліцитно висловлювані сумніви у належності його перу вступної і заключної приміток до відповідної публікації. Досі, однак, не було спроби з'ясувати, на яких підставах постали наведені твердження Косарика й Айзенштока та доповнення до Айзенштокової версії (щодо авторства вступної примітки), і розглянути під цим оглядом корпус запровадженого до наукового вжитку джерельного матеріалу, що стосується досліджуваної теми.

Передусім слід спробувати реконструювати причини, що спонукали Косарика й Айзенштока «персоналізувати» узвичаєний погляд на обставини першопублікації щоденника і беззастережно твердити, що її підготував – а у випадку Айзенштока й написав заключну примітку – саме Жемчужников.

Твердження про Жемчужникова як публікатора, імовірно, постало внаслідок того, що у 1949 р. до Інституту української літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР надійшов і став доступним для дослідників список Шевченкового щоденника із численними редакторськими помітками і поправками, який належав Жемчуж-

никову (його ініціали – «Л. М. Ж.» – позначено на корінці оправи)²⁰. Як твердили Марія Грудницька й Олександр Назаревський, не згадуючи, однак, про Жемчужникова, – це «копія, за якою редакція “Основи” друкувала текст Шевченкового щоденника»²¹.

На зміну погляду Айзенштока, крім того, могли вплинути розшукані в Державному Російському музеї неопубліковані частини «Моих воспоминаний из прошлого» Жемчужникова, одна з яких – шоста – включає цінні мемуарні свідчення про Шевченка. На початку січня 1956 р. про віднайдення відповідних матеріалів було повідомлено в «Літературній газеті»²², за два місяці – у березні – Айзеншток використав їх, виступаючи на п'ятій науковій шевченківській конференції у Києві²³. Мемуари Жемчужникова, про які доповідав Айзеншток, планувалося опублікувати у спеціальному шевченківському томі «Літературного наследства»²⁴. Його, однак, не було видано, і дослідник надрукував згодом фрагменти спогадів Жемчужникова про Шевченка у журналі «Вопросы литературы»²⁵. Найповніше (майже цілком, наскільки можна судити з позначених купюр) присвячені Шевченкові мемуарні уступи подано в корпусі «Моих воспоминаний из прошлого», окремо опублікованому в 1971 р.²⁶

Саме до названого видання випадає звернутися, щоб розглянути ті місця спогадів Жемчужникова (відсутні в публікації самого Айзенштока), які могли спонукати його скоригувати свій погляд на обставини появи щоденника в «Основах». Жемчужников включив до остаточного варіанту спогадів власне мемуарну компоненту своєї статті «Воспоминание о Шевченке; его смерть и погребение», уперше опублікованої із цензурними купюрами в «Основах»²⁷. Мотивуючи відповідне рішення, автор споминів зазначив: «Статья эта [...] помещена была несколько охлажденная цензором, и потому излишним считаю возобновить ее теперь в первоначальном виде, по рукописи того времени, сохранившейся у меня»²⁸.

У первісному тексті статті Жемчужников писав: «Недостает мужества читать его дневник. Ужаснее, глуше, безотраднее – нельзя себе ничего представить. Какое надо иметь доброе, чистое сердце, чтобы не упасть и выдержать до конца! Как не умер он в этой убийственной пытке, долгой, равнодушной?! Мучения его, своею продолжительностью, были ужаснее и возмутительнее всех мучений, которым подвергались герои Украины. В продолжение десяти лет его умерщвляли, душили, он захлебывался в грязи.

... Читатели известного письма Шевченко²⁹ чувствовали только малую долю безотрадного его существования, едва могли понять, почему он не может рассказать о себе, но, взяв в руки дневник страдальца, они поймут причину его молчания³⁰. Болит грудь, щемит сердце при чтении каждого слова, запекшегося кровью, и я прерывал чтение этих безотрадных страниц. Строки дневника вызывают стон, вздох; требуется перерыв, отдых сердцу, спирает в горле дыхание... И это еще наиболее отрадные дни Шевченковой ссылки, когда надежда избавления от пытки уже озарила казарменную могилу. Что ж было прежде, когда теперь, страница за страницей, строка за строкой – только глухой стон, идущее из глубины сердца безотрадное горе... Нигде и тени малейшей радости!.. все та же могила!.. слово за словом – только терзание; нет воздуха, одно и безжалостное людское мучение...»³¹.

Далі Жемчужников висловив низку інших міркувань про Шевченків щоденник і навів – не завжди точно – три цитати з нього³². (Читачі першої – «основ'янської» – публікації статті Жемчужникова мали змогу ознайомитися лише із двома цитами, причому одну з них було скорочено й відредаговано; загальні міркування про щоденник цензура вилучила повністю³³).

Можна думати, що саме друга з наведених авторських приміток до цитованого фрагмента спогадів³⁴ стала для Айзенштока підставою твердити про Жемчужникова як автора заключної «основ'янської» примітки до щоденника і його першопублікатора. Хоча, якщо коректно інтерпретувати відповідну нотатку, вона свідчить про те, що Жемчужников мав на меті лише «дать читателям “Основы” некоторое [...] понятие» про Шевченків щоденник; це й було зроблено у статті

«Воспоминание о Шевченке; его смерть и погребение». У тій частині спогадів про Шевченка, яка постала на початку ХХ ст., мемуарист висловлювався про публікацію письменникового щоденника в «Основі» цілком безсторонньо, хоча випадало б згадати – за умови, що існували відповідні підстави – і про власну причетність до підготування його до друку. Адже мемуарист не лише писав про свій лист до Білозерського стосовно поеми «Невольник», а й навів цей епістолярний документ (який не було опубліковано в українському журналі) у повному обсязі. Жемчужников зазначив: «После смерти Шевченко в “Основе” печатались его стихи и дневник. По поводу стихотворения “Невольник” я тогда же написал в виде письма редактору статью [...], которая почему-то не была напечатана [...]»³⁵.

Існує, втім, ще принаймні одне джерело, на яке могли спиратися і Косарик, і Айзеншток (воно було оприлюднено у 1925 р.). 18 жовтня 1897 р. Жемчужников зазначив у листі до Олександра Кониського стосовно Шевченкових малюнків, які дістав від Андрія Лизогуба: «[...] теперь они находятся у Ивана Николовича Терещенка, которому я уступил свое собрание рисунков. [...] К этому своему собранию я подарил Терещенке копию, вполне точную, снятую для меня с подлинной рукописи Шевченка его Дневника»³⁶. По смерті Шевченки Дневник его был передан мне Мих. Матв. Лазаревским, и я был первым, прочитавшим его для помещения в “Основу”, насколько дозволялось цензурой. Оригинал был мною возвращен Мих. Матв. Лазаревскому»³⁷. Спокусливо розглядаючи це не надто виразне свідчення (що автор листа був першим, хто прочитав Шевченків щоденник «для помещения в “Основу”, насколько дозволялось цензурой») як підставу вважати Жемчужникова першопублікатором щоденника та ще й автором обох приміток. Але відповідне трактування, на мою думку, належить до тих некоректних інтерпретацій, описуючи цілу низку яких, сам Айзеншток цілком аргументовано критикував авторів, що вдаються до «поширеного тлумачення документального матеріалу, коли крупинки фактів густо перемішані з потоками надмірної фантазії», продукують публікації «з багатозначними висновками, яких справжні документи не припускали і не могли припускати»³⁸. Якщо прочитати епістолярне свідчення Жемчужникова на тлі розглянутих попереду – цілком виразно сформульованих – уступів з його споминів³⁹, то висловлене в листі до Кониського твердження про прочитання щоденника «для помещения в “Основу”, насколько дозволялось цензурой» випадає трактувати лише стосовно статті «Воспоминание о Шевченке; его смерть и погребение».

Оскільки обидва ретроспективні свідчення Жемчужникова, на мій погляд, не надаються для аргументації тези про те, що він був публікатором щоденника в «Основі» і тим паче написав обидві примітки до нього, слід уважніше розглянути інші джерельні матеріали.

Описуючи виготовлений для Жемчужникова список щоденника, Василь Шубравський зазначав: «[...] (після тексту копії): “Примечание” (редакції журналу “Основа”, написане олівцем, очевидно, рукою В. Білозерського)»⁴⁰. Припущення дослідника є цілком слушним, у чому переконує зіставлення почерку автора примітки до щоденника⁴¹ з рукописами Білозерського, авторство яких не викликає сумніву, – його листами до Шевченка від 21 квітня 1858 р. і 13 січня 1861 р.⁴² Тобто гіпотетичний атрибуційний висновок Шубравського зовсім нескладно було додатково обґрунтувати і враховувати у шевченкознавчих студіях⁴³. Можна гадати, що в окремих шевченкознавчих працях, опублікованих після «відкриття» Айзенштока, відповідну примітку було і далі трактовано як редакційну⁴⁴ саме з огляду на повідомлення Шубравського про те, що її написано «очевидно, рукою В. Білозерського».

Наведене свідчення Жемчужникова про те, що для нього було виготовлено «вполне точную» копію Шевченкового щоденника, є хибним. Шубравський цілком слушно писав, що цей список⁴⁵ – «із значними пропусками (здебільшого записів інших осіб)»⁴⁶. Так само потребує уточнення беззастережно висловлена теза про те, що публікацію щоденника в «Основі» було підготовлено за відповідним спис-

ком⁴⁷. Насправді він був одним із джерел першодруку. Значні фрагменти списку Шевченкового щоденника, опубліковані в журналі з купюрами й поправками, не містять жодних редакторських поміток. Відтак можна зробити висновок, що редагування тексту здійснювалося вже у коректурних аркушах⁴⁸ (причому немає підстав напевно твердити, що у всіх випадках текст набирався саме зі «списку Жемчужникова», а не з оригіналу). Про те, що набір принаймні звірявся з автографом письменника, свідчить відсутність у списку низки фрагментів, наявних в оригіналі і в «основ'янській» публікації. Ідеться і про записи, які зробили інші особи, і, приміром, дати записів від 7, 26 і 30 жовтня, 4 і 7 листопада 1857 р., 11 і 26 січня, 2, 5, 6 і 7 лютого, 3 квітня 1858 р.⁴⁹

Сергій Єфремов зазначив у коментарях до Шевченкового щоденника щодо його оригіналу: «Зберігся рукопис загалом дуже добре. Тільки, завдяючи його в палітурки, зрізано знизу на трьох листках занадто низько написаний текст»⁵⁰. Насправді в оригіналі щоденника Шевченків текст зрізано – такою мірою, що він не надається для відчитання – на чотирьох аркушах⁵¹. «Зрізані місця, – писав Єфремов, – можна поновити з тексту, надрукованого в “Основи”: копію для “Основи”, може бути, роблено ще до оправлення рукопису»⁵². Цю тезу повторили Грудницька й Назаревський (але вже категоричніше, із заміною «може бути» на «очевидно»⁵³), згодом Шаблійовський беззастережно писав, що на час публікації щоденника в «Основі» оригінал ще не було оправлено⁵⁴, – хоча ці дослідники вже мали змогу зіставити його зі «списком Жемчужникова» і з'ясувати, що в ньому не відтворено усі чотири істотно пошкоджені в Шевченковому автографі місця⁵⁵. Оскільки «список Жемчужникова» було виготовлено після оправлення оригіналу щоденника, запропоновані в «Основі» варіанти відтворення двох відповідних місць (у записах від 8 і 12 грудня 1857 р.) слід беззастережно вважати редакційними кон'ектурами⁵⁶.

У списку чимало поміток про скорочення певних уступів, однак встановити, кому саме належать відповідні пропозиції викреслень, неможливо. Одна група поправок (загалом нечисленних) – це зроблені у списку невідомою рукою⁵⁷ текстуальні уточнення на підставі його зіставлення з оригіналом⁵⁸. Власне редакторських поправок також небагато (хоча й більше, ніж належних до попередньої групи) – і всі їх зроблено рукою Білозерського. Ці поправки наявні у записах від 25, 29 і 30 червня 1857 р.⁵⁹, 23, 28 і 29 березня, 2, 4, 6, 10–14, 17–19, 21–25, 29 і 30 квітня, 1, 2, 13 і 20 травня 1858 р.⁶⁰

Відомо також, що Білозерський інкорпорував зі щоденника у текст своєї відомої статті «Значение Шевченка для Украины. Проводы тела его в Украину из Петербурга» – скоротивши і відредагувавши – слово Миколи Старова (не називаючи автора) на честь повернення українського письменника із заслання, сказане 12 квітня 1858 р. на обіді в Анастасії Толстої⁶¹ (наведене в записі від 17 квітня 1858 р., з якого саме редактор вилучив, публікуючи щоденник, відповідний уступ і приміткою за підписом «Ред.» відіслав читачів до своєї статті⁶²).

Редакторські поправки Білозерського у списку є джерелом відомостей про те, що саме керівник «Основи» принаймні частково готував щоденник до друку. Натомість відсутні жодні конкретні свідчення про участь у відповідній роботі Жемчужникова – як і загалом у практичній редакційній діяльності українського часопису.

Так, Жемчужников неодноразово виступав на сторінках «Основи» як автор⁶³ (згадувана вже публікація «Воспоминание о Шевченке; его смерть и погребение» і низка інших статей)⁶⁴. Окрім того, починаючи із квітневого числа «Основи» за 1861 р. її читачі за додаткову плату могли діставати офорти Жемчужникова із серії «Живописная Украина», які він супроводжував вміщуваними в часописі власними поясненнями⁶⁵. Ці факти, спомини Жемчужникова й інші джерела свідчать, що у 1860–1862 рр. він перебував у тісних взаєминах із гуртком «Основи» (і – ширше – петербурзьких українців)⁶⁶. Як впливає з мемуарів Жемчужникова, близькі контакти встановилися в нього і власне з Білозерськими⁶⁷. Але та

інтенсивна робота для «Основи», на якій він зосереджувався і яку згодом докладно описував, відтворюючи події 1861–1862 рр., полягала саме у виготовленні офортів⁶⁸.

Запроваджені до наукового вжитку матеріали не свідчать про наявність у Жемчужникова редакторського досвіду, крім необхідного, зокрема, для визначення цензурності/нецензурності – під різними оглядами – пропонованого до друку щоденникового матеріалу і робити відповідні корекції в автентичному Шевченковому тексті. Характер зроблених у досліджуваному списку поправок дає підстави твердити, що текст щоденника готувався до друку не весь одразу, а фрагментами, які призначалися для конкретного числа. З огляду на це зрозуміло, що в підготованні до друку більшої частини фрагментів, опублікованих у 1862 р., Жемчужников і не міг брати участі, оскільки не пізніше середини березня 1862 р. надовго виїхав із Петербурга⁶⁹ (цензурний дозвіл на друк лютогового числа «Основи» у світ датовано 5 березня, квиток на випуск у світ було видано 24 березня 1862 р.⁷⁰).

Ясна річ, цілком нереалістичною є й беззастережна заява Айзенштока про те, що Жемчужников здійснив першу публікацію щоденника, «несмотря на сильнейшее противодействие националистически настроенных помещиков, группировавшихся вокруг “Основы”»⁷¹. Наявні в науковому обігові джерела не свідчать про вплив Жемчужникова на редакційну політику часопису. Натомість про фактичну монополію Білозерського у формуванні стратегії і практики «Основи» добре відомо (голос Куліша навіть і в часи його ближчої участі в роботі редакції був лише дорадчим, що він і сам визнавав⁷²). З огляду на це перу саме Білозерського, а не Жемчужникова, належить, на мою думку, і невідомі примітки, вміщені при початку публікації щоденника. Як цілком очевидно, автор її говорив від імені редакції часопису (Жемчужников не мав відповідних повноважень): «В уверенности, что всякое слово нашего незабвенного поэта дорого и любопытно каждому читателю “Основы”, помещаем отрывок из дневника Шевченка – дневника, который не предназначался к печати и задуман им с целью сократить время в ожидании разрешения возвратиться к друзьям, после 10-летней разлуки. Дневник этот занимает 102 больших полулиста и представляет драгоценные биографические данные с 12 июня 1857 по 13 июля 1858 года, и немногие, но в высшей степени любопытные воспоминания поэта о своей молодости. При жизни Тараса Григорьевича дневник его почти никому не был известен; он был подарен, за тайну, ближайшему другу покойного, М.М. Л[азарев]скому, которому все почитатели поэта обязаны, вместе с нами, благодарностью за позволение взглянуть поближе на эту простую, сильную, истинно художественную натуру, на эту глубоко печальную, но поучительную, героически выдержанную жизнь. Только из дневника можно узнать, сколько детской искренности и мужественного самосознания, сколько человечности, можно сказать, благости было в чистом сердце *нашого Тараса*. [...] Гениальность природы Шевченка видна и в том, что он так много понимал и так верно угадывал *правду*, почти без всякого научного, школьного образования: до последней своей минуты он не знал русского правописания; его дневник наполнен ошибками в исторических именах, технических названиях, в словах из иностранных языков; но много ли у него ошибок в понимании природы, искусства, человека, родины и себя самого?»⁷³

Висвітлені матеріали дають підстави твердити, що висловлювана в численних дослідженнях теза про Жемчужникова як публікатора Шевченкового щоденника в «Основі» й автора двох приміток до нього не підтверджується аналізом запровадженого до наукового обігу джерельного матеріалу. Мало того, за наявності чорнового автографа заключної примітки слід беззастережно вважати її автором Білозерського. Його редакторські виправлення у списку, який був одним із джерел відповідної публікації в «Основі», свідчать, що саме керівник часопису готував до друку принаймні частину тексту щоденника. Найімовірніше, що саме він – редактор журналу, який мав фактично монопольне право висловлюватися від імені редакції – є автором і невідомі примітки, якою було супроводжено публікацію перших фрагментів щоденника.

1. Посмертну оповістку було анонімно надруковано на непагінованому аркуші, вміщеному на початку лютневого числа часопису за 1861 р. «Близкий [...] друг» – Михайло Лазаревський.

2. Стеценко Л. «Журнал» Т. Г. Шевченко // Шевченко Т.Г. Журнал. – К., 1954. – С. 10. Насправді публікацію було здійснено у 14 числах часопису (жовтнева книжка за 1861 р. не містила фрагментів Шевченкового щоденника; останнє число «Основи» за 1861 р. було здвоєним – листопадово-грудневе). Напр., див.: Грудницька М.С., Назаревський О.А. Примітки // Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 10 т. – К., 1951. – Т. 5. – С. 232. У деяких виданнях числа «Основи», в яких було вперше надруковано щоденник, вказано неточно (напр., див.: Івакін Ю.О. Примітки // Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 6 т. – К., 1963. – Т. 5. – С. 263; Шаблювський Е. Реликвия украинского народа // Шевченко Т. Дневник. Автобиография: Автографы. – К., 1972. – С. ХХІ; Дневник Тараса Шевченко с комментариями Л.Н. Большакова. – Оренбург, [2001]. – С. 295).

3. Про відповідну тогочасну практику, напр., див.: Некрасов Н.А. От редакции «Современника» // Полное собрание сочинений и писем: В 15 т. – СПб.; М., 1997. – Т. 13. – Кн. 1 – С. 16–17. Також див. коментар Марії Стюпінної (Там само. – С. 329).

4. Редакція часопису, в історії якого жовтнєве число за 1862 р. виявилось останнім, не вичерпала запасу наявних у її розпорядженні шевченківських матеріалів (див.: Бородин В.С. Про публікацію творів Шевченка в журналі «Основа» // Збірник праць 19-ї наукової шевченківської конференції. – К., 1972. – С. 140; Його ж. Текстологія // Шевченкознавство: Підсумки й проблеми. – К., 1975. – С. 511–512).

5. Зайцев П. Недруковані місяця з Журналу (Щоденника) Т. Шевченка // Наше минуле. – 1919. – Ч. 1/2. – С. 3. Сумарний аналіз наявних в «основ'янській» публікації щоденника купюр, інших редакційних втручань в автентичний текст див.: Там само. – С. 5–16; Грудницька М.С., Назаревський О.А. Примітки. – С. 232–233.

6. Дослідники неодноразово слушно наголошували на тому, що цими примітками було започатковано власне наукове вивчення Шевченкового щоденника (напр., див.: Зайцев П. Недруковані місяця з Журналу (Щоденника) Т. Шевченка. – С. 4; Айзеншток І.Я. Вступительная статья // Шевченко Т. Дневник. – [X.], 1925. – С. VIII; Его же. Дневник Т.Г. Шевченка // Шевченко Т. Собрание сочинений: В 5 т. – М., 1949. – Т. 5. – С. 40–41; Бородин В. С. Про публікацію творів Шевченка в журналі «Основа». – С. 138; Його ж. Текстологія. – С. 509–510).

7. Напр., див.: Зайцев П. Недруковані місяця з Журналу (Щоденника) Т. Шевченка. – С. 4; Айзеншток І.Я. Вступительная статья. – С. V, VII–VIII; Єфремов С. Літературний автопортрет Шевченка // Шевченко Т. Повне зібрання творів. – [К.], 1927. – Т. IV. – С. XVI; Айзеншток І.Я. Судьба литературного наследия Т.Г. Шевченко // Литературное наследство. – М., 1935. – [Т.] 19/21. – С. 466; Его же. Дневник Т. Г. Шевченка. – С. 40–41; Его же. Предисловие // Шевченко Т. Дневник. – М., 1954. – С. 17–18; Грудницька М.С., Назаревський О.А. Примітки. – С. 232.

8. Косарик Д. Життя і діяльність Т. Шевченка: Літературна хроніка. – К., 1955. – С. 257. У названій праці записи не документовано.

9. Айзеншток І. Комментарии // Шевченко Т. Собрание сочинений: В 5 т. – М., 1956. – Т. 5. – С. 470.

10. Напр., див.: Бельчиков Н.Ф., Хинкулов Л.Ф. Комментарии // Т.Г. Шевченко в воспоминаниях современников. – М., 1962. – С. 471; Попова Л. Т.Г. Шевченко і Л.М. Жемчужников // Шевченко-художник: Матеріали наукової конференції, присвяченої 100-річчю з дня смерті Т.Г. Шевченка. – К., 1963. – С. 85; Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого / Сост. Ю.Н. Подкопаевой; Комент. А.Г. Верещагиной и М.Н. Шумовой; Вступ. статья и общ. ред. А.Г. Верещагиной. – Л., 1971. – С. 420. У вступній статті до видання спогадів Жемчужникова було зазначено, однак, що він брав участь у першопублікації щоденника, а не підготував її самостійно (див.: Там само. – С. 17). Про заключну примітку в названих дослідженнях не йшлося.

11. Напр., див.: Шаблювський Е. Реликвия украинского народа. – С. II, XII–XIII. Не писав Євген Шаблювський і про Жемчужникова як автора заключної примітки. «Імперсональну» версію історії першодруку щоденника було відтворено також у скороченому українському перекладі давнішої статті Айзенштока, опублікованому вже після того, як дослідник конкретизував свій погляд на обставини відповідної публікації (див.: Айзеншток І.Я. Щоденник Шевченка // Світова велич Шевченка: Збірник матеріалів про творчість Т.Г. Шевченка: У 3 т. – К., 1964. – Т. 2. – С. 156–157; опис джерела перекладу – студії «Дневник Т.Г. Шевченка» (1949) – подано у приміт. 6).

12. Айзеншток І.Я. «Щоденник», «Журнал» // Шевченківський словник: У 2 т. – К., 1977. – Т. 2. – С. 396. На підставі наведеної у статті Айзенштока цитати можна твердити, що супровідною статтею він вважав примітку, якою було завершено «основ'янську» публікацію щоденника. У першодруку відповідне місце примітки виглядає так: «[...] мы [...] жалеем, что принуждены были выпустить некоторые места, где резко высказываются и его негодование, и ненависть, и желчные приговоры, и насмешки [...]» (Основа. – 1862. – Серп. (авг.). – С. 19).

13. Мацапура М.І. Жемчужников Лев Михайлович // Шевченківський словник. – Т. 1.

– С. 220. Як свідчать матеріали з неопрацьованого поки що архіву «Шевченківського словника», що зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (далі – ІЛ), у нотатці Мацапури на всіх етапах її редакційної підготовки не йшлося про Жемчужникова як публікатора Шевченкового щоденника в «Основі» й автора супровідної статті, на підставі чого можна твердити, що відповідне доповнення було внесено вже під час верстки з метою узгодити два словникові гасла.

14. Напр., див.: Ротач П. «Що се за дивний, чудний чоловіча...»: (Т. Шевченко в житті і творчості Лева Жемчужникова) // Ротач П. Від Яготина до Полтави: Тарас Шевченко і Полтавщина. – Полтава, 2002. – Кн. 2. – С. 104–105 («брав участь» у публікації щоденника); Захаркін С. Коментарі // Айзенштот І. Автобіографія. Вибрані листи (1910-і – 1920-і роки). – К., 2003. – С. 179 («публікацію [...] підготував»; на той час і в мене – відповідального редактора названого видання – відповідна теза не викликала сумніву); Якимович Б., Якимович М. Закоханій в Україну: (До 175-х роковин від дня народження Лева Жемчужникова) // Лев Жемчужников – ювілейна силуетка: (До 175-річчя від дня народження). – Львів, 2003. – С. 19 («готував до друку “Щоденник” Шевченків, який не встиг надрукувати з огляду на припинення виходу часопису в світ»); Якимович Б. Примітки [до спогадів Жемчужникова про Шевченка] // Там само. – С. 52 («підготував» публікацію). Висловлене у статті Якимовичів твердження про те, що Шевченків щоденник не вдалося цілком надрукувати в «Основі» «з огляду на припинення виходу часопису в світ», є помилковим. Як було зазначено, редакція завершила публікацію тих фрагментів, що надавалися для друку з погляду урядової цензури і редакційної автоцензури.

15. Див.: Бородин В.С., Павлюк М.М. Примітки // Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 517, 519 (зазначено, що Жемчужников «підготував до друку першу публікацію Шевченкового щоденника із своєю супровідною статтею», цитовано «вступну замітку» Жемчужникова «до підготовленої ним публікації шевченківського щоденника»); Их же. Примечания // Воспоминания о Тарасе Шевченко. – К., 1988. – С. 573, 575–576 (вказано, що Жемчужников «подготовил к печати первую публикацию дневника Шевченко со своей вступительной статьей», наведено фрагмент «вступительной заметки» Жемчужникова «к подготовленной им публикации шевченковского дневника»). Можна гадати, що «вступительная статья» (замість «супровідної статті») постала в тексті внаслідок недогляду. В обох названих виданнях спогади Жемчужникова прокоментував Микола Павлюк (усне повідомлення Ніни Чамати). Василь Бородин, розглядаючи першопублікацію щоденника, не згадував про стосунок Жемчужникова до її здійснення (див.: Бородин В.С. Про публікацію творів Шевченка в журналі «Основа». – С. 137–138; Його ж. Текстология. – С. 509–510).

16. Смілянська В.Л. Жемчужников Лев Михайлович // Українська літературна енциклопедія: У 5 т. – К., 1990. – Т. 2. – С. 198.

17. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. – К., 2003. – Т. 5. – С. 317.

18. Див.: Там само. – С. 317–318.

19. Там само. – С. 318.

20. Див.: Опис рукописів Т.Г. Шевченка. – К., 1961. – С. 415–416. Пор.: «Придбано також редакційний примірник щоденника, що належав журналові “Основа”» (Лучник [І.] О. Нові рукописи Т.Г. Шевченка // Радянське літературознавство. – К., 1952. – № 16. – С. 105).

21. Грудицька М.С., Назаревський О.А. Примітки. – С. 231.

22. Див.: Піккєв Й. Невідомі матеріали про Т.Г. Шевченка // Літературна газета. – 1956. – 5 січ. – № 1. – С. 2.

23. Див.: Махновець Л. П'ята наукова шевченківська конференція // Там само. – 22 берез. – № 12. – С. 1; Ткаченко М. П'ята наукова шевченківська конференція // Вісник Академії наук УРСР. – 1956. – № 5. – С. 79; Шубравський В.Є. Наукові шевченківські конференції // Радянське літературознавство. – К., 1957. – № 19. – С. 145; Айзенштот І.Я. Із розшуків про Шевченка // Збірник праць 5-ї наукової шевченківської конференції. – К., 1957. – С. 120, 122–123.

24. Напр., див.: Піккєв Й. Невідомі матеріали про Т.Г. Шевченка. – С. 2; Шубравський В.Є. Наукові шевченківські конференції. – С. 145; Айзенштот І. Я. Із розшуків про Шевченка. – С. 119.

25. Див.: Из воспоминаний Л.М. Жемчужникова / Вступ. статья и публ. И. Айзенштока // Вопросы литературы. – 1961. – № 3. – С. 86–92.

26. Див.: Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. – С. 338–351.

27. Див.: Жемчужников Л. Воспоминание о Шевченке; его смерть и погребение // Основа. – 1861. – Март. – С. 1–21.

28. Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. – С. 341.

29. У підсторінковій примітці Жемчужников конкретизував своє повідомлення: «В “Народном чтении”, 18[60]» (Там само. – С. 343). Цей автобіографічний лист письменника до редактора часопису «Народное чтение» Олександра Оболенського і коментарі Вишневської до нього див.: Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. – Т. 5. – С. 194–198, 421.

30. Це місце супроводжено такою приміткою Жемчужникова: «По смерти Шевченко дневник был передан мне М.М. Лазаревским для прочтения первому; до меня его не читал никто, но

інтересувались все, і тому мне было желательнее дать читателям «Основы» некоторое о нем понятие» (Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. – С. 343).

31. Там само.

32. Див.: Там само. – С. 343–346.

33. Жемчужников Л. Воспоминание о Шевченке; его смерть и погребение. – С. 19.

34. Цілком очевидно, що відповідну авторську примітку було написано тоді, коли оформлювався остаточний текст присвяченої Шевченкові мемуарної глави, – у 1903 р. (стосовно цієї дати див.: Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. – С. 351).

35. Там само. – С. 349.

36. Терещенка не названо серед попередніх власників відповідного списку (див.: Опис рукописів Т.Г. Шевченка. – С. 416), що слід врахувати, готуючи виправлене й доповнене видання названої праці, про потребу якого вже йшлося (див.: Шевченкознавство: Підсумки й проблеми. – С. 559).

37. Возняк М. З оточення Тараса Шевченка // Культура. – 1925. – № 3. – С. 39. (Це число львівського часопису зберігається у складі Айзенштокової колекції в Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського. Якщо названа Вознякова публікація справді впливала на корекцію погляду Айзенштока на обставини появи щоденника на сторінках «Основы», незрозуміло, чому дослідник не враховував епістолярне свідчення Жемчужникова у своїх численних попередніх студіях, у яких обговорював відповідну тему). З огляду на виразне свідчення автора цитованого листа про обставини появи списку належить спростувати тезу Йосипа Куриленка про це джерело як «рукописну копію, виготовлену для друку Л. Жемчужниковим» (Опис рукописів Т.Г. Шевченка. – С. 218).

38. Айзеншток І.Я. Из розсуков про Шевченка. – С. 123. Вказуючи на «поширене тлумачення документального матеріалу», дослідник жив не цілком адекватне слово. Поруч він слушно використовує в аналогічному значенні інше – «поширювальне» (Там само).

39. Не можна виключати, що формулювання Жемчужникова уточнила колишня дружина керівника «Основы» Надія Білозерська, яка редагувала відповідні мемуари (див.: Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. – С. 420; Кирдан Б.П. Собиратели народной поэзии: Из истории украинской фольклористики XIX в. – М., 1974. – С. 266).

40. Опис рукописів Т.Г. Шевченка. – С. 416.

41. Чорновий олівцевий автограф (див.: ІЛ. – Ф. 1. – Спр. 105. – Арк. 174–175 зв.). Зіставлення останнього шару рукописного тексту з приміткою, опублікованою в журналі (див.: Основа. – 1862. – Серп. (авг.). – С. 19–20), свідчить про те, що в перебігу її підготування до друку авторська робота над текстом тривала.

42. Див.: ІЛ. – Ф. 92. – Спр. 62; Ф. 77. – Спр. 124. – Арк. 10.

43. Варто зазначити, що Айзеншток був добре обізнаний з «Описом рукописів Т.Г. Шевченка», оскільки розглянув його в докладній рецензії (див.: Айзеншток І.Я. Про деякі недоліки «Опису рукописів Т. Г. Шевченка» // Радянське літературознавство. – 1962. – № 4. – С. 137–143; ця публікація, у свою чергу, не позбавлена окремих помилкових тверджень, які досі не спростовано).

44. Напр., див.: Бородин В.С. Про публікацію творів Шевченка в журналі «Основа». – С. 138; Його ж. Текстологія. – С. 509–510; Шаблювский Е. Реликвия украинского народа. – С. II, XII–XIII; Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. – Т. 5. – С. 317.

45. Це саме список, а не копія. Про розрізнення копії і списку, напр., див.: Прохоров Е.И. Рукописные и печатные источники текста // Основы текстологии. – М., 1962. – С. 230.

46. Опис рукописів Т.Г. Шевченка. – С. 415. В описі не зазначено, що у списку, який на час публікації щоденника в «Основі» не було оправлено, нині бракує двох аркушів. Про це свідчить, зокрема, помітка Білозерського: «С этих пор и по 10 февраля во время печати *утрачены* листы» (ІЛ. – Ф. 1. – Спр. 105. – Арк. 142 зв.). У списку повністю відсутній запис від 8 лютого 1858 р., частково – записи від 7 і 9 лютого 1858 р. (див.: Там само. – Арк. 142 зв. – 143).

47. Див.: Грудницька М.С., Назаревський О.А. Примітки. – С. 231; Опис рукописів Т.Г. Шевченка. – С. 218.

48. Ще у грудні 1860 р. Білозерському було дозволено подавати на цензурний розгляд не рукописи, а коректурні аркуші (див.: Російський державний історичний архів. – Ф. 777. – Оп. 2 (1859 р.). – Спр. 127. – Арк. 7, 8).

49. Пор.: ІЛ. – Ф. 1. – Спр. 105. – Арк. 110, 115, 116, 118 зв., 120, 135, 138, 141–142 зв., 160; Основа. – 1862. – Берез. (март). – С. 22, 28, 29, 31, 33; Трав. (май). – С. 14, 18, 20–22; Лип. (июль). – С. 24.

50. Шевченко Т. Повне зібрання творів. – Т. IV. – С. 214. Так вважав і Шаблювский (див.: Шаблювский Е. Реликвия украинского народа. – С. I).

51. У записах від 20 серпня, 8 і 12 грудня 1857 р. і 13 травня 1858 р. (див.: ІЛ. – Ф. 1. – Спр. 104. – Арк. 30 зв., 58 зв., 59 зв., 99; Грудницька М.С., Назаревський О.А. Примітки. – С. 231). Ще одне місце (у запису від 11 вересня 1857 р.), також трактоване як істотно пошкоджене (див.: Опис рукописів Т.Г. Шевченка. – С. 217), було коректно відтворено на підставі оригіналу щоденника вже в «Основі» (1862. – Лют. (февр.). – С. 16–17). Також див.: Шевченко Т. Дневник. – [X.], 1925. – С. 84; Його ж. Повне зібрання творів. – Т. IV. – С. 94; Його ж. Повне зібрання

творів: У 10 т. – Т. 5. – С. 91; Його ж. Повне зібрання творів: У 6 т. – Т. 5. – С. 125; Його ж. Повне зібрання творів: У 12 т. – Т. 5. – С. 97. У «списку Жемчужникова» відповідний уступ відсутній з огляду на істотне скорочення тексту, занового в оригіналі, як зазначив копіїст, «иною рукою» (ІЛ. – Ф. 1. – Спр. 105. – Арк. 94 зв.).

52. Шевченко Т. Повне зібрання творів. – Т. IV. – С. 214.

53. Грудницька М.С., Назаревський О.А. Примітки. – С. 231.

54. Див.: Шаблювский Е. Реликвия украинского народа. – С. I.

55. Див.: ІЛ. – Ф. 1. – Спр. 105. – Арк. 82, 126 зв., 127 зв., 171. У тексті запису від 12 грудня 1857 р. копіїст зазначив: «[...] здесь строчка или более, отрезанная в подлиннике» (Там само. – Арк. 127 зв.).

56. Запис від 20 серпня 1857 р. у першодруці відтворено з непозначеною купюрою (див.: Основа. – 1862. – Лют. (февр.). – С. 4), на яку не вказано і в ефремовському виданні (див.: Шевченко Т. Повне зібрання творів. – Т. IV. – С. 81) – хоч раніше її зафіксував Айзеншток (див.: Шевченко Т. Дневник. – [X.], 1925. – С. 71; також див. пізніші публікації: Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 10 т. – Т. 5. – С. 78; Його ж. Повне зібрання творів: У 6 т. – Т. 5. – С. 107; Його ж. Повне зібрання творів: У 12 т. – Т. 5. – С. 85, 349). У низці публікацій не зафіксовано зумовлений пошкодженням оригіналу щоденника пропуск у записі від 13 травня 1858 р. (див.: Основа. – 1862. – Серп. (авг.). – С. 14; Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 6 т. – Т. 5. – С. 240, 339; Його ж. Повне зібрання творів: У 12 т. – Т. 5. – С. 183, 416). Відповідну вказівку можна легко виявити лише в айзенштоківському виданні щоденника, де її подано у підсторінковій примітці (див.: Шевченко Т. Дневник. – [X.], 1925. – С. 159). У ефремовській публікації про це повідомлено у додатках до тексту щоденника, у десятитомнику – в коментарях (див.: Шевченко Т. Повне зібрання творів. – Т. IV. – С. 210; Його ж. Повне зібрання творів: У 10 т. – Т. 5. – С. 231). У факсимільному виданні автографа щоденника пошкоджений фрагмент тексту не відтворено (пор.: ІЛ. – Ф. 1. – Спр. 104. – Арк. 99; Шевченко Т. Дневник. Автобіографія: Автографи. – [С. 201]).

57. Це, однак, не рука Жемчужникова. Зразки його почерку див.: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. III. – Спр. 176–178, 182–184 (автографи листів до Григорія Галагана 1856–1858 рр.).

58. Див.: ІЛ. – Ф. 1. – Спр. 105. – Арк. 15–46 зв.

59. Див.: Там само. – Арк. 14–17, 22–26. Пор.: Основа. – 1861. – Іюнь. – С. 6–9, 13–16.

60. Див.: ІЛ. – Ф. 1. – Спр. 105. – Арк. 155 зв., 158, 160–160 зв., 161 зв. – 167 зв., 171–171 зв., 173 зв. Пор.: Основа. – 1862. – Лип. (июль). – С. 19–20, 22–28; Серп. (авг.). – С. 5–10, 14–15, 16–18.

61. [Белозерский В.] Значение Шевченка для Украины. Проводы тела его в Украину из Петербурга // Основа. – 1861. – Іюнь. – С. 9. У справі авторства див.: Белозерский Н. Тарас Григорьевич Шевченко по воспоминаниям разных лиц (1831–1861 г.) // Киевская старина. – 1882. – Т. IV. – Окт. – С. 67.

62. Пор.: ІЛ. – Ф. 1. – Спр. 105. – Арк. 164; Основа. – 1862. – Серп. (авг.). – С. 5.

63. Жемчужников писав у мемуарах: «К участию в “Основе” привлекли и меня, причислив к малороссам как искреннего поклонника милого края» (Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. – С. 338).

64. «Несколько замечаний по поводу последней выставки в С. Петербургской Академии художеств», «Заметка к статье [Н.Я. Макарова] “Воспоминание о Н.А. Маркевиче”. (С портретом)» (обидві – у лютневому числі за 1861 р.), «Полтавщина. (Из записной книжки 1856 года)» (у жовтневій книжці за 1861 р.), «Несколько замечаний по поводу народных песен» (у лютневому числі за 1862 р.).

65. Переважно це були різні за обсягом (від кількох рядків до трьох сторінок) інформації про авторство малюнків і відтворені на них реалії. Ширші відповідні нотатки, перша з яких містить і загальні відомості про авторську візію серії офортів, див.: Жемчужников Л. Объяснение к рисункам «Живописной Украины» // Основа. – 1861. – Апр. – С. 17–20; Авг. – С. 1–3 (підпис: Л. Ж.); Окт. – С. 158–159 (підпис: Л. Ж.); Нояб./дек. – С. 1–3 (підпис: Л. Ж.); 1862. – Січ. (янів.). – С. 1–3; Берез. (март). – С. 141–142 (підпис: Л. Ж.).

66. Див.: Широцкий К. Шевченкова наречена // Літературно-науковий вістник. – 1911. – Т. LIII. – № 2. – С. 284; Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. – С. 338–341, 352–353. Неприхильно налаштований до українського руху Володимир Ламанський писав у листі до Івана Аксакова від 2 вересня 1861 р.: «Вообще, по-моему, вся наша украинская школа крайне фальшива. [...] Лев Жемчужников совсем испорчен хохлами. В основании добрый, верный человек и прямой великоросс, он так смешно настроил себя на элегический тон, что мы с В. Стасовым, который его очень любит, вечно посмеиваемся над ним» (Переписка двух славянофилов / Сообщ. О.В. Покровская-Ламанская; С примеч. Н.В. Ястребова // Русская мысль. – 1916. – Кн. XII. – [Отд. II]. – С. 87).

67. Див.: Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. – С. 340, 357–358.

68. Див.: Там само. – С. 354, 357, 358.

69. Пантелеймон Куліш писав до Остапа Вересая 14 березня 1862 р.: «Лев Михайлович

поїхав аж у Пензенську губернію» (Письма к Остапу Вересаю П.А. Кулиша и Л.М. Жемчужникова / Вступ. статья и публ. О. Пчилки // Киевская старина. – Т. LXXXIV. – Февр. – Отд. I. – С. 224). Це синхронне свідчення уточнює пізніші інформації самого Жемчужникова про час його від'їзду з Петербурга у 1862 р. (див.: Подробный словарь русских граверов XVI–XIX вв. / Сост. Д.А. Ровинский. – СПб., 1895. – Т. I. – Стлб. 314; Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. – С. 359). Повідомлення Жемчужникова про те, що напередодні від'їзду він передав до редакції «Основи» «все подлежащие выпуску экземпляры [офортов] с текстом» (Подробный словарь русских граверов XVI–XIX вв. – Т. I. – Стлб. 314), є неточним. Уміщені в «Основі» редакторські примітки Білозерського свідчать, що насправді Жемчужников залишив офорти принаймні без частини супровідних пояснень, які, виглядає, надіслав згодом (див.: Основа. – 1862. – Квіт. (апр.). – С. 111; Трав. (май). – С. 37). Жемчужников повернувся до Петербурга лише наприкінці 1860-х рр. (див.: Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. – С. 359).

70. Див.: Російський державний історичний архів. – Ф. 777. – Оп. 27. – Спр. 294. – Арк. 58 зв.

71. Айзеншток И. Комментарии. – С. 470. Відповідну тезу Айзенштока повторено у публ.: Попова Л. Т.Г. Шевченко і Л.М. Жемчужников. – С. 85.

72. 4 січня 1862 р. Куліш зазначив у листі до Олександра Кониського: «Не моя воля в «Основі»» (Возняк М. Листування Панька Куліша з Олександром Кониським // Нова Україна. – 1923. – № 11. – С. 155). В автобіографії, написаній 8 березня 1864 р., Куліш свідчив, що Білозерський видавав «Основу» «по собственному плану» (ЛЛ. – Ф. 18. – Спр. 197. – Арк. 3).

73. Основа. – 1861. – Май. – С. 6. Пор. останнє речення наведеного фрагмента з тезою про Шевченка, висловленою в опублікованій у наступному числі «Основи» статті Білозерського: «[...] он, учась немногому, или, вернее, почти не учась ничему, понимал жизнь лучше весьма и весьма многих, которые целый век свой просидели за книгами и ничего из них не умели вычитать, кроме узкой, обрамленной, все заранее порешающей системы» ([Белозерский В.] Значение Шевченка для Украины. Проводы тела его в Украину из Петербурга. – С. 4).

Статья посвящена истории публикации дневника Тараса Шевченко в журнале «Основа» (1861–1862). Анализ широкого круга печатных и рукописных источников свидетельствует, что дневник подготовил к печати не Лев Жемчужников, как принято считать, а редактор журнала Василий Белозерский.

The article is dedicated to the history of Taras Shevchenko's diary's publication in the «Osнова» journal (1861–1862). Analysis of a wide range of printed and manuscript sources reveal that the diary was prepared for printing not by Lev Zhemchuzhnykov, as assumed, but by Vasyly' Bilozersky, the editor of the journal.